

емоційно-психологічні (несвідомі), що не піддаються осмисленню (неявні установки свідомості, автоматизми і навички свідомості тощо), раціональні (свідомі), що виражають досвід наукового осмислення дійсності.

Таким чином, на формування загальної ментальності індивіда впливають різноманітні фактори. На підставі зазначених ознак і характерних рис можна сформулювати коротку дефініцію поняття «правова ментальність». Правовою ментальністю є історично сформовані специфічні, найбільш типові та стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності. Правова ментальність гармонійно інтегрована в юридичну субсистему політичної системи суспільства, яку образно можна уявити у вигляді великої сфери, в яку входить ряд інших, менших за обсягом сфер. У середині знаходиться найменша сфера – правова ментальність, підрівнями якої є неусвідомлене (несвідоме, інтуїтивне, ірраціональне) та усвідомлене (свідоме, раціональне), яке формується у правовій системі. До політико-правової ментальності долучаються політично значимі аспекти правового мислення та розуміння, які знаходять вираз у політичній діяльності.

У найбільш загальній інтерпретації політико-правову ментальність слід розуміти як сукупність усіх факторів соціально-психологічного порядку, що діють у соціальній сфері і які зумовлюють виникнення явищ політичного і правового характеру. У більш конкретній інтерпретації політико-правовими агентами та факторами можуть бути явища духовного, інтелектуального, ідеологічного, національного, державного менталітету.

*М. П. Требін, доктор філософських наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙЦІВ

Ментальність – поняття, яке важко зрозуміти. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню. Деякі вчені взагалі не вважають менталітет категоріальним поняттям (Р. Дарнтон) [1, р. 253–296], а медієвіст Ф. Граус підкреслював, що це лише абстракція, поняття, яке придумали історики, а не явище, відкрите ними в історичній дійсності [2, с. 79]. Ментальність – це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд; це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак вона включає й загальноприйняті правила та звичаї, і традиції, і мову, і світогляд. Для виявлення тих чи інших національних психологічних рис і поведінкових стереотипів

чітко розробленої наукової методології не існує [3]. Немає й стислого, зрозумілого визначення поняття «ментальність» – у чотиритомному Словнику російської мови навіть слова такого немає. У Великому енциклопедичному словнику менталітет тлумачиться як склад думок, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або якійсь суспільній групі. У Тлумачному словнику Ожегова ментальність окреслено як світосприйняття і «розумонастрій». У Сучасному словнику іншомовних слів це явище визначається як «склад розуму; світовідчуття, світосприйняття; психологія» [4, с. 371]. Тлумачний словник української мови визначає менталітет як «сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці» [5, с. 518]. У цілому, що таке ментальність, начебто зрозуміло. Це, як стверджує О. Стражний, «певна сукупність цінностей, звичок, не завжди усвідомлена система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їх) поведінку» [6, с. 4].

За вивчення цієї нині модної теми взялися давно. Першим термін «менталітет» вживає видатний американський мислитель Ральф Волдо Емерсон у книзі «Риси англійського характеру» (1856). Філософ розкрив зміст поняття менталітету під час вивчення основного метафізичного значення душі як першоджерела цінностей та істин. На його думку, «природа повинна просвітити й піднести людину, зарядивши її етичною й естетичною духовністю... людина має сконцентрувати свої зусилля на читанні, розшифруванні й переживанні Божественного тайнопису природи» [7, р. 110]. У результаті поняття «менталітет» почали використовувати представники соціології та інших напрямів філософії, зокрема неокантіанства, феноменології, психоаналізу. Уперше ідея колективної ментальності зустрічається в книзі Алексіса-Анрі-Шарля Клереля де Токвіля «Демократія в Америці» (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав забобони, звички та омани, притаманні американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер. Поняття ментальності жваво обговорювали європейські мислителі ХХ ст. (М. Аглон, М. Блок, Ж. Ле Гофф, Ж. Лефевр, Л. Февр та ін.) [8]. Наприклад, історики групи «Анналів» розглядали менталітет як заряд духовного досвіду, що вершить історію. Люсьєн Февр вводить поняття «ментальний інструментарій». Для нього це «сукупність категорій сприйняття, концептуалізації, висловлення і дії, які структурують досвід – як індивідуальний, так і колективний». «Це явно емпірична, відкрита дефініція, але вона набагато ширше того, що сьогодні ми назвали б системою уявлень,

оскільки включає мову, афекти і навіть техніку. Сходячи від вивчення проявів культури до вивчення умов, що роблять ці прояви можливими, ми набуваємо здатність зрозуміти її єдність («структуру», – зазначає Февр у своїй книзі про Рабле в 1942 р.) і її особливості» [9, с. 53]. Жак Ле Гофф підкреслював, що поняття ментальності не позбавлене двозначності і розпливчастості. Але в цьому навіть вбачається його багатство і багатозначність. Ле Гофф запропонував таке визначення цього терміна: «Ментальність будь-якого історичного індивіда, яким би значущим він не був, є щось спільне, що цей індивід поділяє з іншими людьми свого часу» [10, р. 77]. Оскільки ментальність належить сфері «неявного, імпліцитного», «дифузного і розмитого» [11, с. 30], то її розкриття ускладнено.

Особливий внесок у розвиток уявлень про людську психіку зробив З. Фройд. Він переконливо довів, що з двох сфер, вочевидь спільних і для ментальності – свідомої і підсвідомої, визначальною є підсвідома. Одні люди суворо додержуються своїх життєвих принципів, власної системи координат, але далеко не завжди можуть об'єктивно оцінити як себе, так і свою поведінку. Інші взагалі ні над чим таким не замислюються, поведуться інтуїтивно, керуються хтозна-чим і тому роблять багато кроків у «нікуди». Але ж можна рухатися не наосліп, усвідомлено, ввімкнути, так би мовити, ліхтарик. За Фройдом, аби усвідомити якийсь образ, почуття або уявлення, треба його вербалізувати, тобто втілити в словесну оболонку. Отож, ми й втілюватимемо в словесну оболонку щось малоусвідомлене – правовий європейський менталітет – і він, сподіваюся, стане для нас більш зрозумілим [12; 13].

Менталітет – це надбання кожної окремої людини. Коли він спільний для якоїсь групи, сформований професією, манерою життя або етносом, ми говоримо про менталітет юриста, торговця, поліцейського, уболівальника, француза, українця тощо. Цією групою може бути родина, покоління, мешканці цілого континенту або все населення планети. Менталітет може бути чоловічим або жіночим. Поняття групового менталітету (колективного підсвідомого) одержало визнання завдяки працям швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. За Юнгом, зміст особистого підсвідомого формується протягом життя людини, але для виникнення колективного підсвідомого одного життя замало. Колективне підсвідоме – це своєрідні інстинкти, які складаються з так званих архетипів, що вириваються з глибини психічних несвідомих утворень. Вони присутні в генах і передаються з покоління в покоління. Юнг невтомно підкреслював стихійність, спонтанність архетипів, які виявляються незалежно від волі або свідомості, вистрибують де хочуть і коли хочуть. Юнг наполягав на тому, що людина перебуває під їхнім впливом до такої міри, що й уявити собі не може. Архетипів нескінченна безліч, вони виявляються завжди й скрізь. Але, вочевидь, вони розпізнаються в періоди криз – повною мірою,

як русла висохлих річок, наповнюються вируючим повноводним потоком під час війн, лихоліть, перебудов та революцій.

У цілому, підсумовуючи міркування про складність визначення концепту «ментальності», «менталітету», зазначимо, що в сучасній науковій літературі сформувалися три підходи до визначення поняття «менталітет». У першому менталітет розглядається як сукупність повсякденних уявлень, символічних образів і цінностей. Другий підхід акцентує увагу, навпаки, на його колективно несвідомих компонентах. У межах третього підкреслюється, що менталітет – це сфера як свідомого, так і несвідомого. Свідомі елементи менталітету нерозривно пов'язані зі сферою несвідомого, яке може розглядатися виключно як колективне [14, с. 16]. У цілому можна погодитися з Петером Дінцельбахером з тим, що «ментальність – це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях» [15, с. 21].

Європа – поняття неоднорідне. Проте розділена на католиків і протестантів, мешканців Півдня і Півночі, аристократів і звичайних громадян, вона все-таки зберегла своє обличчя – між її жителями є певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле, яке відбилосся у ментальності та впливає на процес правового виховання. Найголовнішим тут є те, що Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів. У всіх європейських країнах судді реально незалежні і керуються не власними уявленнями про справедливість, не хабарями, а чітко визначеними законодавчими актами, де однозначно вказано, за яке порушення яке має бути покарання.

Базисні канони європейського права, по суті класичного римського, поза західним світом декларуються, однак реалізуються вряди-годи. Для розуміння сучасного правового європейського менталітету важливо навіть не те, що там існує розвинена правова система, а те, що європейці реально ставляться до неї як до глибоко продуманого порядку, порушення якого викликає неминучий протест. За винятком певних, чітко окреслених районів у столицях і мегаполісах, Європа майже не знає злочинності. Порядок у суспільстві існує не тому, що добре працює поліція, а тому, що він у головах людей. Усе це досягнуто завдяки тому, що найхарактернішою рисою європейської ментальності є панування права (це поняття ще у 1885 р. увів у науковий обіг А. В. Дайсі). Сутність даного принципу, як зазначає Томас Генрі Бінгем, полягає у такому: «Усі особи і влада у державі, публічні або приватні, повинні підкорятися законам і діяти на основі цих законів, публічно прийнятих і таких, що публічно застосовуються у судах» [16, р. 69]. Він також обґрунтовує вісім правил, що розкривають сенс цього принципу: по-перше, право має бути доступним, по можливості зрозумілим, чітким і передбачуваним; по-друге, питання юридичного права і відповідальності звичайно повинні вирішувати-

ся завдяки праву, а не шляхом використання повноважень; чим ширше і абстрактніше викладено у тексті повноваження посадової особи чи судді, тим більший обсяг суб'єктивності і свавілля – антитези панування права. Тому дане правило вимагає того, аби повноваження було окреслене чіткими рамками, а його використання було розумно обґрунтоване; по-третє, закони країни повинні бути обов'язковими для кожного громадянина; по-четверте, право має забезпечувати адекватний захист фундаментальних прав людини; по-п'яте, для розв'язання цивільних суперечок, які самі сторони не здатні вирішити, повинні існувати термінові засоби без надлишкової ціни. Це правило підпорядковується принципу: кожний підкоряється праву і знаходиться під його захистом, для того, аби у будь-який час звернутися до суду та визначити свої права і обов'язки. Найголовніше у цьому правилі – забезпечення фундаментального права будь-коли звертатися до суду; по-шосте, міністри і держслужбовці всіх рівнів повинні використовувати покладені на них повноваження розумно, чесно, виключно для тих цілей, для яких вони призначені, і без зловживань; по-сьоме, процедури з вирішення справ, що забезпечуються державою, мають бути справедливими, тобто ті, хто ухвалюють рішення, повинні бути незалежними й об'єктивними, не відчувати на собі вплив з боку будь-якої третьої сторони; по-восьме, держава має виконувати обов'язки за міжнародним правом, джерелами якого можуть бути угоди, міжнародні звичаї та практики [16, р. 67–85].

Понад півтора століття минуло відтоді, коли характерною ознакою європейського життя була жорстокість. Простий люд гаяв час у бійках, розпусті, пияцтві, цькуванні собаками тварин і людей. Але доба жорстокості і терору була лише етапом у формуванні демократичного правового суспільства, яке сьогодні вільне від криміналу або сваволі влади. Ні чиновник, ні суддя, ні президент не мають в Європі жодного «морального авторитету»: їхня справа – виконувати ту роботу, на яку їх найняли платники податків. За великим рахунком, європейцю байдуже, хто є його президентом, – його життя практично не залежить від того, якого кольору партія прийшла до влади.

У Всесвітній декларації прав людини проголошено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. Це і є найбільш значущий компонент «європейськості» [17]. Цивілізація присутня тільки там, де є повага до людини. Лише за таких умов можна нажити статки і не боятися їх втратити. Але в цієї медалі є й другий бік. Наприклад, Швеція та Швейцарія – найзаможніші країни світу. Однак чомусь саме в цих країнах із року в рік статистика фіксує найвищий рівень самогубств [6, с. 275]. Здавалося б, парадокс? Аж ніяк. Це – плата за самотність, яка є наслідком концентрації уваги виключно на своїх приватних інтересах, на своїй особистості [18, с. 400]. Як наголошує професор В. Воронкова, це є результатом атомізованого грома-

дянського суспільства, в якому кожен індивід підкреслює суверенність свого світобачення по відношенню до ідеологічних утворень, суспільної думки, по відношенню до політики» [19, с. 20–21]. В Європі кожна людина, як і в римському суспільстві, як і в епоху Середньовіччя, є структурою замкненою. Замкненою є не тільки особистість, а й кожна європейська родина, все європейське суспільство в цілому. «Мій дім – моя фортеця» – один із базисних архетипів Європи.

Правовий менталітет європейців базується на тих цінностях, які вони поділяють. За опитуванням європейців «Євробарометр», проведеного кілька років тому на замовлення Єврокомісії, на першому місці серед ідеалів для опитаних у 27 країнах ЄС виявилися права людини (37%), потім в списку мир (35%), демократія (34%), верховенство закону (22%), повага до інших культур (17%), солідарність (15%), повага до життя людини (14%), рівність (13%), особиста свобода (11%), толерантність (10%), самовираження (4%), релігія (3%), 5% респондентів не знали, що відповісти на питання [20]. Отже, правову ментальність європейців відрізняє, насамперед, повага до Закону, шанування прав і свобод людини, повага до життя людини, толерантність.

Якщо Україна визначила своєю стратегічною метою входження до Європейського Союзу, тоді і цінності Європи, її ментальність, її традиції, звичаї повинні враховуватися нашими громадянами, вивчатися і усвідомлюватися. І коли ми ведемо мову про правову ментальність українців, то вона цілком повинна будуватися відповідно до основних правових цінностей Європи. Якщо ми і далі будемо не поважати Закон, права і свободи людей, не діяти відповідно до правових норм, то і наша мета буде недосяжною, тому що рівень правової культури, точніше кажучи, ті види її деформації, що панують сьогодні в Україні, лишають нас можливості стати членом європейської спільноти [21]. Бо ніхто в Європі не буде миритися з тими, хто не поважає Закон, порушує правові норми, створює загрозу суспільній безпеці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Darnton R. The kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History / Robert Darnton. – New York : Norton, 1990. – ххі, 393 р.
2. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. : Изд-во Рос. гос. гуманитар. ун-та, 1996. – 255 с.
3. Марков Б. В. Разум и сердце: История и теория менталитета / Б. В. Марков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – 232 с.
4. Современный словарь иностранных слов : ок. 20 000 слов. – М. : Рус. яз., 1992. – 740 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
6. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
7. Emerson R. W. Selected Essays / Ralph Waldo Emerson ; edited with an introduction by Larzer Ziff. – New York, N. Y. : Penguin Books, 1982. – 415 p.
8. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. – 192 с.
9. Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М. : Наука, 1993. – 207 с.
10. Le Goff J. Les mentalités: une Histoire ambiguë / Jacques Le Goff // Faire de l'histoire (sous la direction de J. Le Goff et Pierre Nora). – Т. III. Nouveaux objets. – Paris : Gallimard, 1974. – P. 76–94.
11. Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – М. : Наука, 1991. – С. 28–43.
12. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей : філос.-іст. аналіз / І. С. Старовойт ; Терноп. акад. нар. госп-ва. – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.
13. Требін М. П. Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі / М. П. Требін // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 2 (21). – С. 66–86.
14. Лубский Р. А. Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.10 / Роман Анатольевич Лубский. – Ростов н/Д, 1999. – 206 с.
15. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера ; пер. з нім. Володимир Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.
16. Lord Bingham. The Rule of Law / Lord Bingham // Cambridge Law Journal. – 2007. – Vol. 66, No 1. – P. 67–85.
17. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / С. О. Верланов // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. ; С. О. Верланов. – Серія І. Дослідження та реферати. – Львів : Край, 2009. – Вип. 19. – 196 с.
18. Ерасов Б. С. Социальная культурология : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Б. С. Ерасов. – Изд. третье, доп. и перераб. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
19. Воронкова В. Г. Исследование проблемы европейского менталитета / В. Г. Воронкова // Менталітет та протиріччя сучасного українського суспільства: політологічні, соціологічні, культурологічні аспекти : тези доповідей та виступів

- загальноукр. наук.-практ. конф. – Запоріжжя : РА «Гандем-У», 1994. – Ч. 3. – С. 20–21.
20. Европейские ценности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tolerance.in.ua/publikatsii/stati/item/135-evropejskie-tsennosti>.
21. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ, 2009. – № 844. – С. 59–62.

Л. В. Харченко, доктор політичних наук,
Національний університет біоресурсів та природокористування України

ПРОБЛЕМИ МІЖЕЛІТНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ МЕНТАЛЬНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Загроза зашкарублості усталених форм, особливо якщо ці форми набувають антидемократичного характеру, унеможлиблює перехід соціально-політичної системи загалом і її можливостей вписатися в європейську інтеграцію. Ключову роль у загрозах розвитку відіграють проблеми, що були притаманними українській політико-управлінській еліті фактично на всіх етапах розвитку української державності й які так само свого часу відігравали деструктивну роль у перебігу державницьких процесів.

Відсутність політичних конфліктів насамперед є ознакою тоталітарних суспільств. Із зникненням факторів, які обмежують різноманітні свободи, об'єктивно наростають суперечності. Плюралістичність сучасного соціуму визначається поширенням демократії в усі сфери людської життєдіяльності. Зростання демократизму в політичній царині нашої держави поставило перед українським суспільством нові вимоги під час формування конструктивного політичного діалогу. Конкуренція між елітами – тією, що при владі, і тією, що в опозиції, сьогодні не вирішується шляхом логічних доводів у захисті запропонованої системи політичного порядку. «Щоб розірвати тенета хибної претензії на всезагальність цих універсалістських принципів, які, проте, здобуваються лише вибірково і застосовуються лише контекстуально, – пише Ю. Габермас, – завжди необхідні були соціальні рухи і політична боротьба» [1, с. 26].

Сучасна політична система побудована на тезі про наявність конфліктності людського суспільства. Існує безпосередній зв'язок між якістю політико-управлінської еліти (рівнем її загальної і політичної культури) з якістю